

PSİKO-SOSYAL BİR SORUN OLARAK ENGELLİLİĞİ ANLAMLANDIRMADA DİNİ REFERANSLAR VE PRATİK YANSIMALARI*

Abdülkerim BAHADIR**

ÖZET

İlkçağdan günümüze kadar engellilere yönelik toplumsal algı ve uygulamaların geçirdiği değişim süreci incelendiğinde, bu algı ve uygulamaların tüm olumlu gelişmelere rağmen daha ziyade engellilerin aleyhinde sonuçlar doğurduğunu söyleyebiliriz. Söz konusu olumsuz sonuçlarda, kuşkusuz ilgili dönemlerde hakim olan ideolojilerin ve kültürel değerlerin önemli etkileri olmuştur. Bu bağlamda, başta Skolastik felsefeye bağlı kaldığı dönemlerde Kilise olmak üzere, dini temsil eden kurumların ve din adamlarının belirleyici rolleri dikkat çekicidir. Tarih boyunca gündeme gelen insan müdahalesine dayalı dinsel sapmaları bir tarafa bıraktığımız takdirde, özü itibarıyla her dinin insanın anlamlı ve huzurlu bir hayata ulaşmasında yardımcı olmayı en büyük amaç edindiğini tespit edebiliriz. Bu çerçevede din, bir yandan huzura ulaştıracak en uygun davranış kalıplarını sunarken, diğer yandan her bireye, gücü ve imkânı ölçüsünde hem toplumsal, hem de bireysel sorumluluklar yükler. Dinî kaynaklarda gündeme getirilen görev ve sorumlulukların ağırlıklı yanını, sevgi, kardeşlik, fedakârlık, dayanışma, yardımlaşma gibi başkalarını dikkate almayı içeren erdemler teşkil eder. Konuya İslam Dini zeline yaklaştığımızda, hem teorik bilgi ve açıklamalar açısından, hem de uygulama örnekleri açısından dinin engellilere verdiği değerin en u örneklerini kolaylıkla ortaya koyabiliriz. Genel bir prensip olarak İslam Dini, gerek Hz. Peygamber döneminde, gerekse sonrasında engellilere ve onların bakımlarından sorumlu olanlara yönelik bir taraftan anlamlandırıcı ve rahatlatıcı bilgiler sunarken, diğer taraftan da hayatlarını kolaylaştırıcı ve koruyucu düzenlemeler getirmiştir. Çalışmada söz konusu bilgi ve düzenlemeler, çeşitli uygulama örnekleriyle ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, Din, İslam

RELIGIOUS REFERENCES AND PRACTICES CONCERNING THE DUE TREATMENT OF THE DISABLED AS A PSYCHO-SOCIAL QUESTION

When we examine closely the processes associated with the changes concerning the social perception of the disabled people in the past, we can say that the end-results of those changes have been consequential and even disadvantageous to the disabled, despite it all the positive developments. The ideological and cultural val-

* Bu makale, 2008 yılında Konya’da dzenlenen 18. Ulusal zel EĞitim Kongresinde sunulmasına karşın yayımlanmayan tebliğin geliştirilip yeniden dzenlenmesiyle oluşturulmuştur.

** Do. Dr., Seluk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, akerim@selcuk.edu.tr

ues that have pervaded those ages have had influence on the developments and results. The Church and most of the religious foundations have played a major role in this process. In fact, religions have aimed to provide for people a meaningful and peaceful etc. as they present to their members certain conducts and behavioral patterns to attain peace. Again, religions hold their followers responsible in their life. The responsibilities that religions demand from their members include such virtues as love, brotherhood, self-sacrifice, solidarity, compassion and cooperation. As far as Islam is concerned, it too attaches great importance to the protection of the disabled people both, theory and practice. In this essay, we shall examine and evaluate some of the ideas and practices that are employed in this field.

Key Words: Disabled, Religion, Islam

GİRİŞ

En genel anlamıyla hayat, cansız tabiata bağımlı sınırlı varoluş ile ondan büyük ölçüde bağımsız beşeri varoluşun iç içe geçmiş karmaşık bir örüntüsü olarak tanımlanabilir. İnsanı hareket noktası alan bir tanımla hayata yaklaştığımızda onu, “tabii kanunların yürürlükte olduğu dünyada insanlığın oynamak zorunda olduğu roller ile karşılaşılan sorunlar önünde ortaya konan psikolojik ve sosyal çabalar bütünü” şeklinde özelleştirebiliriz. Bu durumda hayatı, bir yandan insanın biyolojik ve psikolojik bütünlüğe ulaşmasını mümkün kılacak maddî ve madde ötesi unsurlar barındıran; diğer yandan ise, bireyin kendisi, fiziksel ve sosyo-kültürel çevresiyle ilişki ve bağlarını düzenleyecek fırsatlar sunan dinamik bir deneyim alanı olarak kabul edebiliriz.

Hangi koşullar altında olursa olsun, varoluş açısından hayatın en büyük amacı, yaşamak ve yaşatmaktır. Canlıların genlerinde içgüdüsel bir zorunluluk olarak kodlanmış bu köklü amaç, her yeni doğanda hayatını korumayı ve sürdürmeyi, birincil hedef tayin eder. Ancak, ilerleyen yaşlarda benlik gelişimine paralel olarak hayata aktif katılımından itibaren insan, diğer canlılardan farklılaşır. Bu bağlamda o, hayatı biyo-psiko-sosyal tüm olumlu ve olumsuz yönleriyle birlikte, bilinçli olarak yaşamak suretiyle en büyük sorumluluğu üzerine alır. Kuşkusuz bu sorumluluk ona, imkânlar ölçüsünde tüm varlıktan yararlanma özgürlüğüne karşın tabiatı ve hayatı yaşanabilir kılma, koruma ve geliştirme ödevini de yükler.

Klasik felsefenin zaman zaman öne sürdüğünün aksine¹ gerçekte hayat, olumlu-olumsuz, iyi-kötü, doğru-yanlış, güzel-çirkin gibi çift kutuplu oluşumların hüküm sürdüğü zengin bir tabiata sahiptir. Buna göre mutluluk, huzur, tatmin, bütünlük gibi olumlu unsurlar ne kadar hayatın aslî öğelerindense, aynı şekilde mutsuzluk, ıstırap, acı, tatminsizlik, eksiklik gibi olumsuz unsurlar da hayatın reddedilemez esaslarındandır. Hayat, insana en ağır koşullar altında bile özgürce seçebileceği çeşitli tercih yolları sunar. Bu itibarla hayatı anlamsızlığa mahkûm etmek, hem seçeneklere imkân tanıyan zengin yapısı, hem de varoluşla ayrılmaz ilişkisi açısından mümkün değildir. Gerçekçi bir yaşama ancak, hayatın çift kutuplu karakterini kabul ederek, onun tüm süreçlerine yapıcı bir yaklaşımla katılarak ulaşılabilir.

¹ Bkz. Büyükdüvenci, Sabri, *Varoluşçuluk ve Eğitim*, Form Ofset, Ankara 1994, 7-12.

Doğuştan getirdiği sınırlı potansiyeli ve değişken yapısı gereği, sorunsuz bir insandan bahsedilemez. Hayata aktif olarak katılsın ya da katılmasın her birey, varoluşunun doğal bir yansıması olarak hayatının çeşitli dönemlerinde büyük-küçük birtakım acı ve sıkıntılarla yüz yüze gelir. Mükemmeli arayan yegâne varlık olarak insan, gerek kendi biyo-psikolojik sınırlılıkları ve gerekse kendi dışında ortaya çıkan tabii-sosyal sınırları nedeniyle bu arzusuna tam olarak ulaşamadığı gibi, eksikliklerden de tamamen kurtulamaz. Kuşkusuz yaşanan acı ve sıkıntılar, kişisel tavır alışa bağlı olarak, hem olumlu, hem de olumsuz sonuçlara yol açabilir. Buna göre karşılaşılan trajik ve travmatik tecrübeler, kimi bireylerde hayatı daha da çekilmez kılarken, kimilerinde hayatın daha anlamlı yaşanmasına neden olabilir.

Gerek doğuştan, gerekse sonradan, çeşitli iç ya da dış nedenlerden ötürü ortaya çıkan engellilik durumu, yukarıda sözü edilen birbirine zıt sonuçları gündeme getirebilecek önemli problem alanlarından birisidir.² Konuya “engellenme psikolojisi”³ açısından yaklaştığımızda, ortaya konan olumlu ve olumsuz tepki biçimlerinin engellilik-din ilişkisine de yansıdığını tespit edebiliriz. Buna göre engellilerin bir kısmı dine karşı olumlu ve kabullenici bir tutum sergilerken, diğer bir kısmı ise, olumsuz ve reddedici bir tutum takınabilir.⁴ Birbirine zıt iki tutum şeklinin ortaya çıkmasında, doğal olarak engellilerin içinde buldukları koşulların etkisi olduğu kadar, hayata bakışları, dinî bilgi ve tecrübeleri de belirleyici roller oynamaktadır.

Yukarıda yapılan açıklamalar doğrultusunda araştırmamızın temel amacı, bireyin hem kendisi, hem de çevresi açısından hayatta katlanması zor durumların başında gelen engelliliğin dinde sahip olduğu anlamı ve değerlendiriliş biçimini ortaya koymaktır. Hareket noktası, dinî referanslar ve dinî örneklerdir. Konunun işlenişi, dine karşı olumlu tutum bağlamıyla sınırlandırılmıştır. Çalışma, özürsüz ya da özürsüz insanın tüm hayatına anlam katma iddiasıyla düzenleyici bir sistem kurgusuna sahip dinin engellilere yönelik mesajlarını, İslam dini çerçevesinde ele almaktadır.

1- ENGELLİLİĞİN ANLAMI, TARİHSEL VE DİNÎ BAĞLAMI

Öteden beri “özürlülük”, “sakatlık”, “bozukluk” vb. kavramlarla ifade edilen bedensel, zihinsel ve ruhsal engellilik durumları, tarihin başlangıcından günümüze kadar ilkel ya da gelişmiş tüm insan topluluklarında varoluşsal bir gerçeklik olarak en önemli sorun odaklarından birisini teşkil etmektedir. Savaşların yoğun olarak yaşandığı dönemlerde sayıları kat kat artarken günümüzde mevcut engelli sayısı, üzerinde çok daha ciddi durulması gereken bir yeküne karşılık gelmektedir. Dünya

² Bkz. Öztürk, Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, 3. Baskı, Bilimsel Tıp Yay., Ankara 1998, 30; Brandt, Gustav A., *Psychologie und Psychopathologie für soziale Berufe*, 11. Auflage, Luchterland Verl. Darmstadt 1979, 60.

³ Bkz. Krech, David – Crutchfield, Richard S., *Sosyal Psikoloji*, (Çev. Erol Güngör), İÜEF. Yay., İstanbul 1979, 69-70; Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Psikolojinin Temel Kavramları, Remzi Kitabevi, İstanbul. 1991, 279; Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 8. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1989, 86; Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, (Çev. H. Arıcı-I. Savaşır ve diğ.), 5. Baskı, HÜ. Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara 1988, 228-229.

⁴ Bu noktada özellikle Teodise (Kötülük) problemi gündeme gelir ve Tanrı engelliliğe izin verdiği için mahkûm edilir. Tanrı'ya yöneltilen suçlayıcı ya da reddedici tutum zamanla tüm dinî referanslara da yaygınlaştırılır. (Bilgi için bkz. Yaran, C. Sadık, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yay., Ankara 1997.)

Sağlık Örgütü'nün (WHO) verilerine göre, zihinsel, bedensel ve duygusal engelli bireylerin toplumdaki dağılımlarının, gelişmiş ülkelerde %10, gelişmekte olan ülkelerde %13 olduğu tahmin edilmektedir.⁵ Bir fikir vermesi açısından, ülkemizdeki engellilik oranının %12-13 civarında olduğu, burada dile getirilebilir.⁶ Konuyla ilgili kavramlara yüklenen farklı anlamlar nedeniyle engellilik ile ilgili çok sayıda tanım ortaya konmuştur. Bunlar arasında Dünya Sağlık Örgütü'ne ait "bir yetersizlik veya özür nedeniyle yaşa, cinsiyete sosyal ve kültürel faktörlere bağlı olarak kişiden beklenen rollerin yerine getirilememesi"⁷ şeklindeki tanımı, yaygınlığı ve pratik yararı nedeniyle tercihe uygun görüyoruz.

Ayrıca, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kanunu'nda yer alan engelli tanımlaması, hem resmi kabulü temsil etmesi, hem de içerdiği kapsam açısından kayda değerdir. Buna göre engelli, "doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık ya da kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılamada güçlükleri olan; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık, destek hizmetleri ile yapılarda ve açık alanlarda özel fizikî düzenlemelere ihtiyaç duyan birey demektir."⁸

İlkçağdan yaşadığımız çağa kadar engellilerle ilgili toplumsal algının tarihsel süreç içerisinde geçirdiği değişim seyrine baktığımız takdirde, bu algının zaman zaman iyimser ve yapıcı, bazen de kötümser ve yıkıcı bir karakter kazandığını tespit edebiliriz. Ancak, konuya bütüncül bir bakış açısıyla yaklaştığımızda, geçmişte olayların daha ziyade engellilerin aleyhinde geliştiğini, ortaya çıkan zorlukların engellilerin bizzat kendilerinden çok çevrelerindeki yakınlarından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Aşağıda sıraladığımız tarihî örnekler, dile getirdiğimiz sorunu daha da anlaşılır kılacaktır:

Bulgulara göre Eski Mezopotamya'da engelliler, yaratıldıkları sırada kaderin bir cilvesi olarak Tanrı'nın kötü gününe denk geldikleri, bu nedenle de cezalandırılmamaları gerektiği kabul edilerek toplumla kaynaşmaları sağlanmıştır. Bu çerçevede hafif engelliler, görme ve işitme engelliler, devlet kurumlarında ve tapınaklarda istihdam edilmişlerdir. M.Ö. 11 ve 12. Yüzyıllarda Eski Mısır'da okutulan ders kitaplarında engellilerle alay edilmemesi, Tanrı'nın yaratıkları olarak aşağılanmalarını gerektiği ile ilgili genel ahlakî ilkelerin yer aldığı tespit edilmiştir. Eski Yu-

⁵ Bkz. <http://www.gencgelisim.com/v2/content/view/421/2/>, 04.11.2008.

⁶ Bkz. Akdemir, Nuran, "Rehabilitasyon Hizmetleri", *Yeni Türkiye*, S. 39, Ankara 2001, 928; Ak, Gülseren, "Türkiye'de Özürlülük ve Yaygın Toplumsal Rehabilitasyon", *Yeni Türkiye*, S. 39, Ankara 2001, 948. Özürlüler İdaresi Başkanlığı (ÖİB) Sosyal Hayata Uyum Dairesi Başkanı Nesrin Bezircioğlu'nun Aralık 2003 itibarıyla engellilerle ilgili geçici araştırma sonuçlarına ilişkin verdiği bilgiye göre, 68 milyon 622 bin 559 olan toplam nüfusun 8 milyon 431 bin 937'sini özürlü nüfus oluşturmaktadır. Araştırma sonucunda özürlü olan nüfusun 3 milyon 783 bin 197'si erkek, 4 milyon 648 bin 740'ı kadın olmak üzere özürlü nüfusun toplam nüfusa oranı % 12.29 olarak tespit edilmiştir. (<http://www.ntvmsnbc.com/news/246180.asp>, 04.11.2008.)

⁷ http://www.pozitifengelliler.com/haber_detay.asp?haberID=150, 27.10.2008; Çalık, Selma, "Özürlülüğün Ölçülmesinde Metodolojik Yaklaşımlar ve 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması", <http://www.ozida.gov.tr/ozveri/ov2/ov2ozurlulugunolcul.htm>, 27.10.2008;

⁸ <http://www.ozida.gov.tr/III.ozululersurasibakimhizmetleri/komisyoneraporlari/8bakimhizmetmevcutdurum.htm>, 27.10.2008; Efe, Adem, "Engelli Birey ve Ailelerinin Sorunları, Toplumdan Beklentileri ve Din", http://www.sosyalsiyaset.com/documents/engelli_birey_ve_ailelerinin.htm, 10.09.2008.

nanistan'da ise, önce savaşta engelli duruma düşenler, sonra da tüm engelliler ayılığa bağlanacak kadar devlet güvencesi altına alınmışlardır. Buna karşılık, Ortaçağ'da engelliler, şeytanların ve kötü ruhların barındığı insanlar olarak kabul edilmiş; bekken öldürülmelerine izin verilmiş; "deli" kimliğiyle toplumdan tecrit edilerek çeşitli baskılara maruz bırakılmışlardır. 16. Yüzyıl ile başlayıp 19. Yüzyıla hızlanan tedavi ve korumaya yönelik ciddi gelişmelere rağmen, 1933 Hitler Almanya'sında, engelliler aleyhinde radikal kararlar alınmıştır: Kayıtlara göre çıkarılan bir kanunla özürlü yönlerini gelecek kuşaklara taşıyacakları gerekçesiyle bedensel ve zihinsel engellilerin çocuk yapmaları yasaklanmış; tedavi yardımları azaltılmış ve takibata maruz kalmışlardır. O dönemlerde yaşayan bir doktorun ifadelerine göre aynı yıl topluma yararları olmadığı düşünülen 700-800 bin engellinin öldürülmesine karar verilmiş, psikiyatri kliniklerine ayrılan para azaltılarak engelliler kaderleriyle baş başa bırakılmıştır. Daha sonraki yıllarda 1933'te alınan karar uygulamaya konularak engellilerin büyük bir kısmı, sistematik bir şekilde gaz odalarına yollanarak öldürülmüş; diğer bir kısmı ise, kısırlaştırılmıştır.⁹

Yukarıda özetle işaret edilen algı farklılaşmalarında, kuşkusuz dile getirilen dönemlerde hâkim olan ideolojilerin ve mevcut dinî/kültürel değerlerin belirleyici etkileri söz konusudur. Bu bağlamda olmak üzere, toplumun engelliler ve ailelerine yönelik kabullenici ya da reddedici bakış açılarındaki dinî temsil eden kurumların ve din adamlarının yönlendirici rolleri olmuştur. Özellikle Skolâstik (katı, tutucu) düşüncenin hâkim olduğu dönemlerde Kilise, engellilere yönelik olumsuz algının gelişmesinde, başlıca sorumlulardan birisidir. Bununla birlikte aynı Kilise, çeşitli vesilelerle kazandığı sorgulanamaz gücünü yedeğine alarak Hitlerin engellileri yok etmeye yönelik politikasını 1940'larda kırmayı da başarmıştır.¹⁰

Tarih boyunca gündeme gelen insan müdahalesine dayalı dinsel sapmaları bir tarafa bıraktığımız takdirde, özü itibarıyla her dinin -hangi konum ve koşullarda olursa olsun- insanın anlamlı ve huzurlu bir hayata ulaşmasında yardımcı olmayı en büyük amaç olarak belirlediğini söyleyebiliriz. Bu bağlamda din, bir yandan huzura ulaştıracak en uygun davranış kalıplarını sunarken, diğer yandan her bireye, gücü ve imkânı ölçüsünde hem toplumsal, hem de bireysel sorumluluklar yükler. Dinî kaynaklarda gündeme getirilen görev ve sorumlulukların ağırlıklı yanını, sevgi, kardeşlik, fedakârlık, dayanışma, yardımlaşma gibi başkalarını dikkate almayı içeren erdemler teşkil eder. Bu noktada din, içinde bulunduğu biyo-psiko-sosyal koşullara göre güçsüz, sıkıntılı ve ihtiyaç sahibi insanları gözetmeye özel bir vurgu yapar.

Çalışmada amaçlandığı üzere, din-engelli ilişkisinde dinî mesajların destekleyici etkilerini, iki boyutta değerlendirmek mümkün görünmektedir: Bunlardan

⁹ Geniş bilgi için bkz. Kocaömer, Yavuz, "Engelliler Tarihi", <http://www.engelsizerisim.com/yazilar.php?oku=1&bolu=26&id=334>, 22.08.2008; http://www.tsd.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=5822&Itemid=3174, 22.08.2008; ayrıca, Sarıçam, İbrahim, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2003, 154-155 (M. E. Özafşar, "İslam Kültüründe Engelli Meşhurlar ya da İslam Kültüründen İnsan Manzaraları" adlı tebliğin müzakeresinden); Has, Polat, *İslamiyette ve Hıristiyanlıkta İlim Anlayışı*, TÖV Yay., İzmir 1991, s. 82.

¹⁰ Bkz. Kocaömer, "Engelliler Tarihi", agw.

birisi, engellinin bizzat kendisine yönelikken diğeri, engellinin bakımını doğrudan ya da dolaylı olarak üstlenmiş yakın ve uzak çevresine veya engellinin içinde yaşadığı topluma yöneliktir.

Hayatın trajik olguları olarak deprem, sel gibi doğal afetler, kronik hastalık, engellilik vb. çeşitli nedenlerden ötürü insan, katlanılması güç çeşitli acı ve sıkıntılarla karşılaşabilmektedir. Çözüm ve huzur bulmak adına o, bir yandan tıbbî veya hukukî yollara başvururken, öte yandan da çoğu kez, "Bütün bu olanlar, niçin benim başıma geldi?" ifadesiyle özetlenebilecek zihinsel bir sorgulamaya girişebilmektedir. Böyle bir sorgulama onu, olup bitene yönelik tatminkâr bir açıklama ve anlam arayışına yöneltmektedir. İstenmedik ve beklenmedik bir olay sonucu yaşadıklarını anlamaya veya karşılaştığı sıkıntıları çözümlenmeye çalışan birey, kendine sorduğu varoluşsal sorulara cevap bulmada zaman zaman yakın çevresindekilerin yardımını alırken; bazen de konuyla ilgili uzmanlardan yararlanabilmektedir. Özellikle yaşanan olay bireyin hayatını altüst edebilecek, günlük yaşamını zorlaştıracak bir nitelik taşıdığı zaman, zihninde beliren soruların birçoğunun cevaplarını bulmada zorlanabilmektedir.¹¹

İnsanî boyutta tatminkâr cevaplara ulaşamadığı durumlarda birey, bir çıkış yolu olarak çektiği sıkıntılarla ilgili açıklamalarda bulunan dinî referanslara müracaat etme ihtiyacını hissedebilir. Bu yönelişiyle o, varoluş içinde kendine uygun bir yere yerleşme imkânı veren dinin başvuru çerçevelerinden yararlanır. Durumunu algılamasında kolaylık sağlayacak referansların yardımıyla birey, ıstırap ve ölüm gibi hayatın kabul edilmesi zor yönlerine ilişkin dinin sunduğu bilgilerle yaşanan gerçekliği yorumlayabilecek bir açıklama bulur.¹² Aynı çerçevede engelli birey de, öncelikle içinde bulunduğu durumu kavramaya, yaşadığı olayın hayatındaki anlamını belirlemeye ve karşılaştığı bazı sorunları çözmeye yönelik birtakım soruları kendine sorar ve cevaplarını bulmaya çalışır. Özellikle "Niçin ben?", "Niçin böyle bir durumla karşılaştım?", "Tanrı bana, yaptığım hataların bedelini mi ödetiyor?" vb. soruların cevabını ararken engelli, din olgusuyla doğrudan ya da dolaylı bir ilişki kurabilir.¹³

Genel anlamda, antropolojik verilerin de desteklediği önemli bir husus olarak din, gelişim dönemlerine göre öncelik sırası değişmekle birlikte, insanın kayıtsız kalamadığı, hayatta en fazla ilgi duyduğu fenomenlerden birisidir. Dine duyulan ilgi, özellikle çözüm arayışındaki bireyin kendini çaresiz hissettiği ve bu nedenle insan ötesi yardıma ihtiyaç duyduğu özel durumlarda, daha da artar. Kuşkusuz engellilik de söz konusu özel durumlar arasında önemli bir yere sahiptir. İnsan için hayatı anlamlı ve değerli kılan; dünya hayatı ve sonrası için hedefler göstererek onu aksiyona yönelten ve yüz yüze geldiği güçlükler karşısında güven telkin ederek dayanma gücü veren bir motivatör olarak din, engelliye tatmin edebilecek önemli referans kaynakları sunar. Her şeyden önce o, içinde bulunduğu özür durumunu kabul edip ona uyum sağlama, olumlu bir benlik tasarımı geliştirme ve özür duru-

¹¹ Kula, Naci, "Engellilik ve Din", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 161, Ankara 2004, s. 8; ayrıca, http://www.diyanet.gov.tr/turkish/o/5_09_8.asp, 27.10.2008.

¹² Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 2001, s. 116-117.

¹³ Kula, "Engellilik ve Din", 8.

mundan kaynaklanan sorunlarla başa çıkma sürecinde engelliye, hem zihinsel, hem de ruhsal destek sağlar. Bu bağlamda din, kendini ve dış dünyayı tanıma ve böylelikle anlamlı bir hayat görüşü oluşturma sürecinde engelliye önemli bilgiler verir.¹⁴

Edindiği tatmin edici bilgilerin yanı sıra dinî-ahlakî değerleri de tanıma imkânı bulan engelli, zamanla aynı değerlere inanan diğer insanlarla karşılaşır. Doğal olarak bu samimi karşılaşma, beraberlik ve paylaşmayı doğurur. Sıcak ve içten ilişkilerin hüküm sürdüğü böyle bir atmosfer içerisinde engelli, içinde yaşadığı toplumda değerli ve saygın biri olarak kabul edildiğini kavrar. Hayatta varoluşunun değerine ilişkin kazanmış olduğu anlam ve hissettiği sosyal kabulün etkisiyle o, toplumsal statü ve güvenlik ihtiyacına da karşılık bulur.¹⁵

2- ENGELLİLİK FENOMENİNE İSLAM'IN TEMEL YAKLAŞIMI VE PRATİK YANSIMALARI

Konuya İslam Dini özelinde yaklaştığımızda, hem teorik bilgi ve açıklamalar açısından, hem de uygulama örnekleri açısından dinin engellilere verdiği değer en uç örneklerini kolaylıkla tespit edebiliriz.¹⁶ Her şeyden önce İslam, bedensel ve zihinsel mükemmellik ya da eksikliklerden tamamen bağımsız olarak özü itibarıyla insanı, canlılar arasında en değerli, en üstün ve en mükemmel varlık olarak yücelmiştir.¹⁷ Kur'an'da çeşitli vesilelerle ifade edildiği üzere Allah, insanı kendi ruhundan üflemeyle,¹⁸ meleklerden bile üstün tutmakla¹⁹ ve nihai noktada kendisinin yeryüzündeki vekili tayin etmeyle²⁰ yaratılmışların en şerefli kılması;²¹ varlıkların tümünü hizmetine sunacak ölçüde eşsiz bir ayrıcalığa kavuşturmuştur. İslam'ın insana verdiği bu eşsiz değer nedeniyledir ki, öteden beri Hıristiyan dünyasında görüldüğünün aksine, Müslüman toplumlarda engelliler hiçbir zaman dışlanmamış, her zaman korunmuş, gözetilmiş, adalet ve eşitlik açısından diğer insanlardan ayrı tutulmamıştır. Bundan da öte engelliler, sırası geldikçe vereceğimiz örneklerde

¹⁴ Bkz. Certel, Hüseyin, "Din Psikolojisi Açısından Engelliler ve Din", *Tabula Rasa*, Yıl 5, Sayı 13, Isparta 2005, s. 253, 255; Kula, Naci, "Bedenî Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar", *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, (Yayına Haz. İ. Kurt-S. A. Tüz), İSAV Yay., İstanbul 2000, s. 193-199. Ayrıca bkz. Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, 5. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1992, s. 30;

¹⁵ Bkz. Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Matbaası, Samsun 1993, s.66-68; Kula, "Bedenî Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar", 183; Kula, "Engellilik ve Din", 9.

¹⁶ Ana kaynakları itibarıyla İslam Dini, engelliliği manevî/mecazî ve fiziksel/somut olmak üzere iki boyutta değerlendirir. Manevî/mecazî engelliliğe işaret eden mesajlar, dinî inanç ve değerlere aykırı tutum ve davranışları içerir. (Bkz. Karagöz, İsmail, "Kur'an'ın Engellilere Bakışı", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2005, s. 33-58); ayrıca Karagöz, İsmail, "Kim Görme Engelli?", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 173, Ankara 2005, s. 36-41. Konumuzla doğrudan ilgili olmadığı için manevî engelliliği ifade eden mesajlar çalışmamızın dışında bırakılmış, sadece fiziksel boyut ile ilgili mesajlar dikkate alınmıştır.

¹⁷ Kur'an, renk, ırk, dil, cinsiyet, zenginlik ya da fakirlik, sağlık veya engellilik gibi nitelikler konusunda insanların birbirinden üstün tutulamayacağını, üstünlüğün ancak Allaha kulluk açısından söz konusu olabileceğini bildirir (bkz. Hucurat, 49/13). Aynı bağlamda Hz. Peygamber, Allahın insanların dış görünüşlerine ve sahip olduklarına değil; iç dünyalarında olup bitene ve iyi davranışlarına baktığını dile getirir (bkz. Müslim, *Birr*, 32; İbn Mâce, *Zühd*, 9; İbn Hanbel, II, 282).

¹⁸ Hicr, 15/29; Secde, 32/9; Sâd, 38/72.

¹⁹ Bakara, 2/34

²⁰ Bakara, 2/30; En'am, 6/165; A'râf, 7/69; Yunus, 10/14; Neml, 27/62; Fâtır, 35/39; Sâd, 38/26.

²¹ İsrâ, 17/70.

de görülebileceği gibi çoğu durumlarda pozitif ayrımcılığa tabi tutularak öncelenmiş, stratejik görevlere getirilecek ölçüde tercih edilmişlerdir.

Temel çizgisi itibarıyla İslam Dini'nin, hemen tüm mesajlarının özünde varlığın anlamı ve amacını kavratmaya yönelik temel bir düşünceyi, her zaman canlı tuttuğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede olmak üzere Kur'an'da Allah, insanın dünyadaki varoluş amacını belirlemesi açısından hayatı ve ölümü bir imtihan vesilesi olarak yarattığını belirtir.²² İnsanın, hayatta pek çok iyilik ve güzellikle karşılaşması kadar sıkıntı, kaza ve musibetlerle de karşılaşması, varoluşun tabiatı gereğidir. Bu bağlamda kalıtsal bir takım nedenlerden ötürü engelli doğmak ya da kişisel hata, kaza, savaş, kasıt, terör vb. çevresel nedenlerden dolayı sonradan engelli durumuna düşmek, potansiyel anlamda her insanın karşılaşabileceği trajik ve travmatik sorunlardandır.

Dinî referanslardan hareket ettiğimizde, birçok musibetin, ferdin hiçbir kusuru olmaksızın sadece "imtihan vesilesi" olarak da insanın başına gelebileceği gerçeğiyle karşılaşırız. Bu nedenle karşılaşılan sıkıntıları, -zaman zaman algılandığı üzere- sadece yapılan yanlışlar ve suçlar karşılığında verilmiş cezalar olarak değerlendirmek doğru değildir.²³ Aksi takdirde doğuştan seçilmiş, masumiyeti tescillenmiş ve her türlü günahattan uzak tutulmuş peygamberlerin karşılaştıkları -çoğu zaman olağan üstü- acı ve ıstırapların, tutarlı bir açıklaması olamaz.²⁴ Genel bir bakış açısı çerçevesinde değerlendirildikleri takdirde, acı ve ıstırapı konu alan ayet ve hadislerin muhtevasında imtihan olgusunun ön plana çıktığı görülür. Nitekim Kur'an'da, insanlar için dünya hayatının biyolojik, psikolojik ve sosyal alanlarda gündeme gelebilecek çeşitli eksiklikler bağlamında çok yönlü bir imtihan süreci olduğunu belirten teşvik edici ya da uyarıcı nitelikte birçok ayet zikredilir.²⁵ Engelliliğe bu ayetlerin ışığında yaklaştığımız zaman, engellilik durumlarının yapılan hataların karşılığı olarak ortaya çıktığına dair bazı engelli ve yakınlarının zihinlerinde beliren düşüncelerin yersiz olduğu; aynı şekilde bu düşüncelere bağlı olarak geliştirdikleri suçluluk ve günahkârlık duygularının²⁶ da anlamsız olduğu sonucuna varabiliriz.

²² Bkz. Mülk, 67/2; Kehf, 18/7; Hüd, 11/7.

²³ Konuyla ilgili bkz. Karagöz, "Kur'an'ın Engellilere Bakışı", 51-56.

²⁴ Peygamberlerin karşılaştıkları acının boyutuyla ilgili bir fikir vermesi açısından şu hadis manidardır: Mus'ab b. Sa'd naklettiğine göre, babası şöyle demiştir: "Dedim ki; Ey Allah'ın Resûlü! İnsanların hangisi daha şiddetli belâ ve sıkıntıya uğrar? Dedi ki: Peygamberler, sonra onlara yakın olanlar, sonra onlara yakın olanlar. Kişinin sınanması dinine göre olur. Sıkıntı ve belâ dinindeki durumuna göre cereyan eder. (Kimi zaman) bu sına, o kul yeryüzünde hatasız olarak yürüyünceye kadar devam eder." (Tirmizî, Zühd, 57). Peygamberlerin karşılaştıkları zor durumlar ile ilgili bilgi için bkz. Sancaklı, Saffet, "Hz. Peygamberin Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti", <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt6/sayi2/makale/sancakli.pdf>, 27.10.2008.

²⁵ Konuyla ilgili belli başlı ayetler şu şekilde sıralanabilir: "Andolsun ki, mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz." (Al-i İmran, 3/186); "Sizi bir imtihan olarak kötülüklerle ve iyiliklerle imtihan edeceğiz. Hepiniz sonunda Bize döndürüleceksiniz." (Enbiya, 21/35); "Biliniz ki, mallarınız ve çocuklarınız birer imtihan (fıne) sebebidir ve büyük mükâfat Allah'ın katındadır." (Enfal, 8/28); "Andolsun ki, sizi biraz korku ve açlık; mallardan, canlardan ve ürünlerden biraz azaltma (fakirlik) ile deneriz. Sabredenleri müjdele." (Bakara, 2/155). Hz. Peygamberden nakledilen şu hadis, dünyadaki imtihanın amacını ve sürekliliğini ifade etmesi açısından kayda değerdir: "Mü'min erkek ve mü'min kadın, Allah'a günahsız olarak kavuşuncaya kadar, kendisinden çoluk-çocuğundan ve malından bela eksik olmaz." (Tirmizî, Zühd, 57).

²⁶ İlgili kavramların açıklamaları için bkz. Hökekleli, *Din Psikolojisi*, 103-106.

Hangi boyutta ve ne sebeple ortaya çıkarsa çıksın, imtihan bağlamında karşılaşılan tüm eksiklik ve güçlüklerin, -dinî ölçüler dahilinde davranıldığı sürece- telafi edileceğine dair İslam'ın temel kaynaklarından pek çok dinî referans gösterilebilir. Bu noktada dayanma, tahammül, katlanma vb. anlamına gelen “sabır” a yapılan ısrarlı vurgu, oldukça dikkat çekicidir. Konuyla ilgili dinî mesajların muhtevalarına baktığımızda, bunların bir kısmında zorluklara karşı sabredilmesi tavsiye edilirken;²⁷ bir kısmında ise, kurtuluş ve huzura kavuşabilmek için sabır eşliğinde Allah'tan yardım talebinde bulunulması istendiğini²⁸ tespit edebiliriz. Kuşkusuz inançlarından destek alan engelli, bu mesajlar karşısında kendisinden istendiği şekilde sabrederek kurtuluş talebini en yüce güç kaynağına yöneltmekle, hem görevini yerine getirmenin mutluluğunu yaşar, hem de Yüce Yaratan'ın, çektiklerine karşılık telafiye yönelik mükâfat vadinin gerçekleşeceğini²⁹ umut ederek büyük ölçüde tatmin bulur.

Genel bir prensip olarak İslam Dini, bağlılarına yönelttiği tüm taleplerinde kolaylığa özel bir önem verir³⁰ ve “güç yetirebilme”yi, sorumlu tutmanın ön koşulu olarak kabul eder; insanları yerine getiremeyecekleri yükümlülüklerden sorumlu tutmaz.³¹ “Görme engelliye güçlük yoktur, ortopedik engelliye güçlük yoktur; hastaya güçlük yoktur...”³² ayetinde işaret edildiği üzere, söz konusu prensibin pratikteki yansıması olarak dinî sorumluluklar bağlamında engellilere yönelik kolaylık ve muafiyetler sağlandığına dair kayda değer pek çok örnekler mevcuttur. İlgili örneklerin çeşitliliği, savaşa katılmaktan ibadetleri yerine getirmeye kadar geniş bir yel-

²⁷ Konuyla ilgili bkz. “Ey iman edenler, sabırla ve namazla Allah'tan yardım dileyin. Gerçekten Allah, sabredenlerle beraberdir.” (Bakara, 2/153); “Onlar başlarına bir musibet geldiği zaman «biz Allah'a ahdiz ve sonunda O'na döneceğiz» derler.” (Bakara, 2/156); ayrıca bkz. Al-i İmran, 3/146; Nahl, 16/127; Hacc, 22/35; Tur, 52/48; Mearic, 70/5. Konuyla ilgili bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyuruyor: “... Sen, yakîni bir imanla, tam bir rıza ile Allah için çalışmaya muktedir olabilirsen çalış; şayet buna muktedir olmazsan, hoşuna gitmeyen şeyde sabırda çok hayır vardır. Şunu da bil ki, yardım sabırla birlikte gelir; kurtuluş da sıkıntıyla gelir; zorlukta da kolaylık vardır.” (Bkz. Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi, C. XVI, Akçağ Yay., Ankara 2004, s. 315).

²⁸ Bu bağlamda şu ayet ve hadisler örnek olarak verilebilir: “Ey İman edenler, sabredin ve sabırda yarışın... Umulur ki, kurtuluşa varırsınız.” (Al-i İmran, 3/200); “Şu halde sen sabret, gerçekten Allah'ın vaadi hakîr.” (Mü'min, 40/55); “Ve sabret, Allah iyilik yapanların ecrini zayi etmez.” (Hûd, 11/115). Ayrıca bkz. Hûd, 11/11; Ahzab, 33/35; Zümer, 39/10. Hz. Peygamber konuyla ilgili bir hadiste şöyle buyurur: “Bir kimse sabrederse, Allah ona sabır verir. Hiç kimseye sabırdan daha hayırlı ve daha geniş bir nimet verilmemiştir.” (Buhârî, Zekât, 50, Rikak, 20; Müslim, Zekât, 124. Ayrıca bkz. Ebû Dâvûd, Zekât, 28; Tirmizî, Birr, 77; Nesâî, Zekât, 85.)

²⁹ Bu bağlamda şu ayet ve hadisler örnek olarak verilebilir: “Şu halde sen sabret, gerçekten Allah'ın vaadi hakîr.” (Mü'min, 40/55, 77). “Sizin yanınızdaki tükenir Allah'ın yanındaki ise bakîdir. Biz elbette o sabredenlere, yaptıkları amelin daha güzeli ile mükâfatlarını vereceğiz” (Nahl, 16/96). Kutsî bir hadiste Allah şöyle vaade bulunur: “Ben kulumu -iki gözünü kastederek- iki sevgilisiyle imtihan ettiğimde o buna sabrederse, iki göze bedel olarak ona cenneti veririm.” (Buhârî, Merdâ, 7). Başka bir rivayette aynı vaad, “Kimin iki sevgilisini (gözünü) alır da buna sabreder ve karşılığını Allah'tan umarsa, sevap olarak cennetten başka bir şeye razı olmam” (Tirmizî, Zühd, 57) şeklinde ifade edilmiştir. İlgili diğer hadisler için bkz. İbn Hanbel, III, 24; Buhârî, Merdâ, 1; Müslim, Birr, 46-47.

³⁰ İlgili ayetler: “Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez.” (Bakara, 2/185); “Allah sizden yükünüzü hafifletmek ister, zira insan zayıf yaratılmıştır.” (Nisa, 4/28). Hz. Peygamber bir hadisinde, “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz.” (Buhârî, İlim, 11; Müslim, Cihad, 6-8) şeklindeki emir kipli sözleriyle, kolaylaştırmaya verdiği önemi vurgulamıştır.

³¹ İlgili ayet: “Allah hiç kimseyi, gücünün yetmeyeceği şeyle sorumlu tutmaz.” (Bakara, 2/286).

³² Nûr, 24/61; Fetih, 48/17.

paze arz eder. Bu çerçevede Hz. Peygamber, “Üç kişiden kalem (sorumluluk) kaldırılmıştır: Ergenlik çağına ulaşmıncaya kadar çocuktan, uyanıncaya kadar uyuyandan ve şifa buluncaya kadar akıl hastasından.”³³ buyurarak akıl sağlığı yetersiz olanlar için genel geçer bir ilke getirmiş ve böylece zihinsel engellilerin ibadetten muaf tutulduklarına işaret etmiştir.³⁴ Zihinsel engelliler için namaz, oruç, hac gibi ibadetler konusunda tanınan muafiyet, diğer engelli gruplar için daha ziyade kolaylaştırma prensibi çerçevesinde işlemiştir.³⁵

Hangi bağlam ve koşullarda olursa olsun, engellilere tanınan muafiyet ve kolaylıkların, hiçbir zaman onların onurlarını zedeleyecek düzlemde gerçekleşmediği hususu, burada zikredilmesi gereken önemli bir ayrıntıdır. Dahası, engelliler geri kaldıkları toplumsal hizmetler ya da ibadetler hususunda eziklik duymamaları ya da rencide olmamaları için yüreklendirilmiş; maddî-manevî kazanımlar noktasında diğer bireylerle eşit tutularak onore edilmişlerdir.³⁶

İslam Dini, doğumdan itibaren yaşamı sürdürmeye dair engelli olmayanların sahip olabileceği maddî-manevî tüm hakları, engelliler için de geçerli olacak şekilde ciddi düzenlemeler getirmiştir. Bu bağlamda örneğin, miras, tasarruf, ticaret ve maddî imkânları işletme gibi engellilerin her türlü kişisel hak ve özgürlükleri, eşitlik ve kolaylık prensipleri çerçevesinde özel hukukî düzenlemelerle teminat altına alınmıştır.³⁷

³³ Buhârî, Talak, 11, Hudûd, 22; Tirmizî, Hudûd, 1.

³⁴ Bkz. Sancaklı, “Hz. Peygamberin Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti”, agw.

³⁵ Örneğin rahatsızlığı yüzünden ayakta namaz kılmakta zorlanan bir sahâbinin sorusu üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Namazı ayakta kııl, eğer buna gücün yetmezse oturarak, yine gücün yetmezse yaslanarak kııl.” (Buhârî, Taksîr, 19; Tirmizî, Salat, 274; Ebû Dâvûd, Salat, 175; İbn Mâce, İkamme, 139). İslam hukukunda tüm ibadet şekilleri konusunda engellilere sağlanan muafiyet ve kolaylıklarla ilgili geniş bilgi için bkz. Döndüren, Hamdi, “İslam’ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsatlar”, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2005, 106-119; Salman, Yüksel, “İslam Dini’nin Engellilere Sağladığı Bazı Kolaylıklar”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001, s. 45-47.

³⁶ Savaşa katılmadıkları için engellilerin eziklik ve suçluluk duymalarını önlemek bağlamında bir ayette şöyle buyrulur: “Allah ve Rasulü için (insanlara) öğüt verdikleri takdirde, zayıflara, hastalara ve harcayacak bir şeyi bulunmayanlara (savaşa katılmamaktan dolayı) herhangi bir günah yoktur. Zira iyilikte bulunanların aleyhine olacak bir yol (sorumluluk) yoktur. Allah çok bağışlayan ve çok esirgeyendir” (Tevbe, 9/91). Aynı çerçevede Hz. Peygamber, Tebuk seferi dönüşünde savaşa özürleri nedeniyle katılmayanları onure etmek üzere yanındakilere: “Siz Medine’de birtakım kimseler bıraktınız ki, siz yürüdükçe, Allah yolunda harcadıkça ve bir vadiyi geçtikçe, onlar da sizinle birlikte dirler.” der. Yanındakilerin “Onlar Medine’deyken nasıl bizimle olurlar?” sorusuna karşılık o, “Evet, onlar Medine’de, ancak onları (bizinle olmaktan) özürleri alıyordu.” cevabını verir. (Buhârî, Cihad, 35, Megazi, 81; Ebû Dâvûd, Cihad, 19; İbn Mâce, Cihad, 6). Benzer rivayet başka bir hadiste şöyle zikredilir: “Şüphesiz siz Medine’de bir takım adamlar bıraktınız. Siz her vadiyi geçişinizde, her yola girişinizde onlar sizin kazandığınız sevaba ortak olurlar. Çünkü onları (sizlere katılmaktan) özürleri alıkoymuştur.” (İbn Mâce, Cihad, 6). Görme engelli bir sahâbi olan İtbân b. Malik’i davetini kırmayıp evine kadar gitmesi, yemeğini yemesi ve mescit iznini kabul edip orada bizzat namaz kıldırması, (Buhârî, Ezan, 40; İbn Hanbel, IV, 44; V, 449-450) Hz. Peygamberin engellileri onure ettiğine dair bir başka örnektir. Hz. Peygamber döneminde savaşlara katılan Müslümanların evlerinin anahtarlarını ve hazinelerini geride kalan engellilere emanet etmeleri ve bunlardan istifade etmelerine izin vermeleri, İslam toplumunun engellilere verdiği değer ve onuru göstermesi açısından oldukça manidardır. (Bkz. Döndüren, “İslam’ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsatlar”, 120).

³⁷ Bkz. Döndüren, agm, 118-119.

Gerek Kur'an ayetlerinde ve gerekse Hz. Peygamberin hadislerinde zorlukların telafisiyle ilgili dile getirilen kucaklayıcı mesajlar, sadece teorik bilgi ve açıklamalar düzeyinde kalmamış, hem Hz. Peygamber döneminde, hem de sonrasında pratik uygulama imkânı da bulmuştur. İslam medeniyetine bu çerçeveden baktığımızda, daha öncesinde rastlanmayacak şekilde engellileri üretken kılan ve böylece toplumla kaynaşmalarını sağlayan çok sayıda çarpıcı uygulama örneklerinin var olduğunu görürüz.

Hz. Peygamberin, kendi döneminde yaşamış engellilerle her açıdan ilgilendiği, onlara değer verdiği, sorunlarını çözmeye çalıştığı,³⁸ hatta yeri geldiğinde iltifatlarda bulunarak gönüllerini almış olduğu gerçeği,³⁹ Siyer, Hadis ve ilgili diğer kaynaklarda örneklerle tescil edilmiştir. Aşağıda da aktarılacağı üzere, pozitif ayrımcılığı çağrıştıracak şekilde engellileri yeteneklerine göre kamu alanında görevlendirmesi ve böylece onları topluma kazandırmaya çalışması, Hz. Peygamberin engellilere verdiği önem ve değer büyük olduğunu gösterir. Diğer taraftan o, engellilerin başkalarına el açmaya mahkûm, işsiz, güçsüz ve üretkenlikten uzak bir kesim olarak algılanmalarına izin vermemiştir.⁴⁰ Aksine, çeşitli hizmetlerde engellilerden yararlanma cihetine gitmiş; kendisine vekil kılacak vesileler aracılığıyla onları onurlandırmıştır.

Bu noktada burada birkaç çarpıcı örnek vermek, yerinde olacaktır: Hz. Peygamber, görme engelli olan Abdullah b. Ümmi Mektûm'u, Mescid-i Nebevî'de müezzin olarak görevlendirmiştir. Ayrıca, Veda Haccı'na ve Uhud Savaşı'na gidişi de dahil olmak üzere aynı sahâbiyi, Medine dışına çıktığı çeşitli zamanlarda kendi yerine 13 defa vekil bırakmış, namazları onun kıldırmasını istemiştir. Yine o, görme engelli İtbân b. Mâlik'in kendi kabilesine imamlık yapmasına izin vermiştir. Diğer yandan Hz. Peygamber'in, önde gelen sahâbilerden Muaz b. Cebel'i ortopedik özrü olmasına rağmen Yemen'e vali olarak tayin etmiş olması, burada kayda değer başka bir uygulamadır.⁴¹ İslâm Hukukunda engellilerle ilgili çeşitli hükümlerin belirlenmesi, Abdullah b. Ümmi Mektûm vesilesiyle mümkün olmuştur. Engellilerin vekil bırakılmaları, imamlık yapmaları, savaşa iştirak etmeleri, cemaatle

³⁸ Hz. Hatice'nin vahyin ilk gelişinden sonra tedirgin gördüğü Hz. Peygamberi teselli edip yatıştırırken söylediği şu söz, bu noktada kayda değerdir: "Allah'a yemin ederim ki, O seni hiçbir zaman utandırmaz. Çünkü sen akrabanı koruyup gözetirsin. Konuştuğun zaman dosdoğru konuşursun. İşini görmekten âciz olanlara yardım edersin. Fakirlerin elinden tutarsın. Misafiri ağırlarsın. Haksızlığa uğrayan kimselere arka çıkar-sın." (Buharî, Bed'ül-Vahy, Enbiya, 21; Müslim, İman, 252; Tirmizî, Menakıb, 13).

³⁹ Örneğin görme engelli bir arkadaşından bahsederken ona "basîr", yani çok iyi gören ifadesini kullanmıştır. (Beyhakî, Sünenü'l-Kübra, X, 337).

⁴⁰ Bkz. Erul, Bünyamin, "Engelliler İle İlgili Hadislerin Analizi", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2005, 78-79; Döndüren, "İslam'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsatlar", 106;

⁴¹ Bkz. Yiğit, Yaşar, "Hz. Peygamberin Engellilere Davranışı", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001, s. 40-42; Döndüren, agm, 106; Sancaklı, "Hz. Peygamberin Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti", agw.; Certel, "Din Psikolojisi Açısından Engelliler ve Din", 259; Efe, "Engelli Birey ve Ailelerinin Sorunları, Toplumdan Beklentileri ve Din", agw.; "Engelliler ve İslam", <http://www.ruyalim.net/vaazlar/engelliler%20ve%20islam.doc>, 27.10.2008.

kılınan farz namazlara katılmaları, korunmak amacıyla köpek beslemelerine izin verilmesi gibi konular,⁴² bu bağlamda açıklık kazanan konular arasında sayılabilir.

Kendilerine verilen değerden ötürü üretkenlikleri ile ön plana çıkan engellilere, Hz. Peygamberden sonraki dönemlerde de rastlamak mümkündür: Emeviler döneminde yaşamış ve “Kitabu’t-Tarih” eseriyle meşhur olmuş büyük tarihçi doğuştan görme engelli Avane b. Hakem ile 17 ciltlik “el-Muhasas” ve 12 ciltlik “el-Muhkem ve'l-Muhîtu'l-A'zam” adlı eserleriyle meşhur olmuş görme engelli büyük lügatçi İbn. Side, bu çerçevede kayda değer örneklerden sadece iki tanesidir.⁴³

Kuşkusuz engellilerin hayatlarını uyumlu ve düzenli olarak sürdürmelerinde, karşı karşıya buldukları durumu algılayıp kabullenmelerinde, içinde yaşadıkları ailenin ve toplumun tutum ve davranışları, belirleyici bir rol oynar.⁴⁴ Engellilerle ilgili sorunları önemli ölçüde çözmüş gelişmiş ülkelerin dışındaki toplumlarda, başta eğitim eksikliği olmak üzere, çeşitli nedenlerden dolayı engelli bireylerin bireysel ve sosyal kabulleri, kolaylıkla gerçekleşmemektedir. Örneğin, ülkemizde gündeme gelen aşırı koruyuculuk, ailenin engelli çocuklarını toplumdan saklama davranışına itebilmektedir. Bu tecrit, bir taraftan engellilerin toplumla gereğince kaynaşmalarını imkânsız kılarken, diğer taraftan da engellilerle iletişim ve etkileşime giremediği için toplumun engellilerin yaşadıkları sorunlardan habersiz kalmalarına neden olmaktadır. Engellilerle ilgili çocukluk döneminden itibaren başlayıp gelişen ön fikirler, sorunun başka bir boyutunu teşkil etmektedir. Bu çerçevede değerlendirilebilecek bir husus olarak küçük yaşlarda ortaya çıkan benzer ve tanıdık olana olumlu; farklı ve yabancı olana olumsuz tepki verme eğilimi, uygun koşullarda esnetilmediği takdirde, zaman ilerledikçe acımasız ve reddedici bir düzeye ulaşabilmektedir. Kuşkusuz bu tür tepkilerden en fazla pay alan kesimlerden birisi de engellilerdir.⁴⁵ Tepkileri kabul etmeyen ve kendisine haksızlık yapıldığına inanan engellilerin önemli bir kısmı, doğal olarak topluma yabancılaşmakta ve ihtiyaç duyduğu sosyal kabul için farklı arayışlara yönelebilmektedir.

Arayışlarına cevap bulmak üzere engellilerin başvurabileceği en önemli referans kaynaklarından birisi, ahlakî değerlere dayalı, tutarlı bir toplumsal düzen kurma projesi olan dindir. Din, karakteri gereği geliştirdiği “grup ruhu” ile engellileri kucaklayabilecek bir beraberlik ve bağlılık bilinci oluşturur. Böyle bir bilincin oluşması yolunda mesajlarıyla o, sevgi ve fedakârlık ekseninde insanları birbirine kaynaştıran tüm olumlu eğilimleri destekler ve canlı tutar. Sistematik bir hayat görüşüne sahip her din, dünya ve dünya ötesi ile ilgili tüm paradigmalarında insanı merkez kabul eder ve insan sevgisini varoluşsal boyutta en büyük erdem olarak

⁴² Aydın, Abdullah, “İbn Ümmü Mektum”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.XX, Divantaş Yay., İstanbul 1999, 434; Yiğit, “Hz. Peygamberin Engellilere Davranışı”, 42; Sancaklı, “Hz. Peygamberin Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti”, agw.

⁴³ Bkz. Sarıçam, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, 154. Diğer örnekler için bkz. Özafşar, Mehmet Emin, , “İslam Kültüründe Engelli Meşhurlar ya da İslam kültüründen İnsan Manzaraları” *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2005, s. 150-151.

⁴⁴ Bkz. Kula, “Engellilik ve Din”, 9.

⁴⁵ İşcan, Abdülbaki – Arslan, Ahmet – Yıldırım, Ali, “Engelliler, Toplumun Sessiz İnsanları”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001, s. 17.

takdim eder. Olumlu insan ilişkilerini gündeme getiren hiçbir düşünce, tutum ve davranış, sevgiden bağımsız olduğu sürece, hedefine ulaşamaz.

“Kabullenmenin ve kabul görmenin en gerçekçi ifadesi”⁴⁶ olarak tanımlanabilen sevgi, bireyin, diğer insanların seçimlerini kendi seçimleriymişçesine onaylayıp kabul edebildiği ölçüde ortaya çıkar.⁴⁷ Buna göre birini samimiyetle sevmek, kendini muhatabına olduğu gibi sunmanın yanında, muhatabını da olduğu gibi benimsemek anlamında samimi bir alış-verişi gerektirir. İki kişinin özgürce buluşabileceği bir ortamda belirginlik kazanan⁴⁸ ve “koşulsuz sevgi”⁴⁹ kavramıyla tanımlanan bu tarz içten sevgi, varoluş sınırları içerisinde insanın kendisi ve çevresindekilerle ilişkilerini anlamlı kılan sevginin en güçlü boyutuna işaret eder.

Bünyesinde “ilişki sorumluluğu”nu,⁵⁰ dolayısıyla fedakârlığı ve diğerkâmlığı barındırdığı durumlarda sevgi, diğer geliştirici pek çok olumlu duyguyu da harekete geçirir ve böylece binayı oluşturan tek tek yapı taşlarını bir arada tutan çimento-nun fonksiyonunu, insan ilişkilerinde icra eder.⁵¹ Bundan daha ötesi, sevginin kendini adama duygusuyla birlikteliğinde yaşanır. Sevgi yönelişi kendini adama, bireyin tüm çıkarlarından vazgeçmesinin yanısıra, kendinde olanı da vermesi; gerektiği zaman kendini feda etmesi anlamına gelir. Böyle bir yönelişte sevgi, kurallar üstü bir mahiyet taşır.⁵²

İnsanı insan yapan temel niteliklerin başında gelen sevginin konusu, sadece bireysel, fiziksel ya da toplumsal çevre ile sınırlı değildir. Sevginin güçlü bir insan-üstü boyutu da söz konusudur. Sevginin insan-üstü kaynağı olarak tanımlanabilen bu boyut, dinî inanç ile ayrılmaz bir bütünlük oluşturur.⁵³ Bu noktada inanma ihtiyacı, sevgi ihtiyacıyla birleşerek inancın konusu olan manevî alanla güçlü bir bağa yol açar. İnsanda doğuştan var olan bu eğilimden hareketle bütün dinler, sevgiyi ve sevgiye dayalı yönelişleri, temel esasları arasına yerleştirir.⁵⁴ Geliştirici ve yaygınlaştırıcı mesajlarıyla din, insan tabiatına doğuştan en güçlü eğilim olarak

⁴⁶ Grom, Bernhard - Schmidt, Josef, *Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens*, 4. Auflage, Herderbücherei, Freiburg-Basel-Wien 1979, s. 41.

⁴⁷ Geçtan, Engin, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, 180; ayrıca Bookman, Michael, *İnsanda Kişiliğin Gelişimi*, (Çev. Hüseyin Başar), Düşünen Adam Yayınları, İstanbul 1993, s. 82; Küçük, Raşit, *Sevgi Medeniyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2007, s. 48.

⁴⁸ Lauster, Peter, *Der Sinn des Lebens*, 2. Auflage, Econ Verl., Düsseldorf 1989, s. 50. Ayrıca, bkz. Fromm, Erich, *Erdem ve Mutluluk* (Çev. A. Yörükan), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994, 157-158.

⁴⁹ Bkz. Cüceloğlu, Doğan, *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 5. Baskı, Sistem Yay., İstanbul 1994, s. 278-283; Grom-Schmidt, age, 41.

⁵⁰ Geçtan, Engin, “Sevgi Üzerine”, *Psikoloji Dergisi*, S. 10, Ankara 1980, s. 6.

⁵¹ Bkz. Carrel, Alexis, *Başarının Sırları*, (çev. R. Özdek), Yağmur Yay., İstanbul ts., s. 134.

⁵² Collange, Christiane, *Die Kunst des Glücks*, Wilhelm Heyne Verl. München 1989, 67-68; Böschmeyer, Uwe, *Die Sinnfrage in Psychotherapie und Theologie*, Walter de Gruyter Verl. Berlin- New York 1977, s. 139; Adler, Alfred, *Wozu Leben Wir*, Fischer Taschenbuch Verl. Frankfurt 1994, s. 18.

⁵³ Grom-Schmidt, age, 133-134.

⁵⁴ Plaum, agm, 33. Bu noktada, “İman etmedikçe cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de (tam anlamıyla) iman etmiş olmazsınız.....” hadisi (Müslim, İman, 93; Ebû Dâvûd, Edep, 131; Tirmizî, Sifatül-Kiyame, 54, İstizan, 1; İbn Mâce, Mukaddime, 9, Edep, 11; Müsned, I/165, 167; II/291, 442, 477, 495, 512.) ile birlikte, Allah için sevmenin ve Allah için nefret etmenin imandan geldiğini vurgulayan hadis (Buharî, İman, 1), İslam anlayışının iman ile sevgi arasında kurmuş olduğu bağın gücü açısından, oldukça dikkat çekicidir.

yerleştirilmiş sevgiyi, özüne uygun düşecek şekilde işler ve bireyin, hem kendisine, hem de çevresini saran tüm varlığa karşı kucaklayıcı bir güç olarak canlı tutmasında önemli etkiler icra eder.

Fedakârlık ve diğerkâmlık, insanlığa mesajını iletebilmiş bütün dinlerin üzerinde durduğu en önemli erdemler arasında yer alır. Her din, bağlılarına kendi dışındakilere yardımcı olmayı; vermeyi; ihtiyaçlarını imkân ölçüsünde karşılamayı emreder. Dindar, kendi varlığını, ancak kendisi dışındakilerin varlığıyla birlikte değerlendirdiği ve onları kucakladığı ölçüde, dininin mesajına uygun davranmış olur.⁵⁵ Fedakârlığın ve kendini adamanın en derin şeklini temsil eden inançla birlik-teliğinde sevgi, artık basit bir duygu değil, samimi bir niyetin eşlik ettiği güçlü bir hissediş ve içten bir bağlanmadır.⁵⁶ Böyle bir derinlik içerisinde birey, kendisi dışındaki tüm insanlara, hayata ve varlığa inancının çizdiği çerçeveden yaklaşır. Allah için sevme olgusunun⁵⁷ anlam kazandığı bu noktada maddî kayguların yerini daha çok manevî kaygılar alır.

Kuşkusuz yukarıda sevgi-adanma-inanç ilişkisiyle ilgili çizilen dinî çerçeve, kendi imkânlarından ve statüsünden daha düşük düzeyde bulunan genel anlamda yardıma muhtaç tüm insanları; özel anlamda ise, tüm engellileri, fedakârlık ve diğerkâmlık duyguları eşliğinde sevip gözetmeyi ve onlarla ilgili sorumlulukları yerine getirmeyi, dinî bir zorunluluk olarak ortaya koyar. Nitekim Hz. Peygamber, "Sizden biriniz kendisi için istediğini kardeşi için de istemedikçe, iman etmiş olamaz!"⁵⁸ sözleriyle, bu zorunluluğun İslam'da ne kadar ciddiye alındığını açıkça ortaya koyar.

Kur'an-ı Kerim'de sevginin ve ilginin doğal yansımaları olarak kardeşlik,⁵⁹ dostluk,⁶⁰ iyilik ve doğruluk,⁶¹ hoşgörü,⁶² alçak gönüllülük,⁶³ adalet⁶⁴ gibi konularda, birbirini sevmeye ve fedakârlıkta bulunmaya yönelik teşvik edici pek çok mesaj mevcuttur.⁶⁵ Bu türden mesajların ısrarla gündeme getirilmesi, esasen sağlıklı ve engelli ayırımı yapmaksızın İslam'ın sosyal ilişkilere verdiği önemin büyüklüğünü gösterir. Bununla birlikte o, yardıma, ilgiye ve bakıma muhtaç insanlarla daha çok ilgilenmeyi teşvik ederek bu tür davranışları sadaka sayar. Örneğin, Ebu Zerr'den nakledilen bir hadise göre Hz. Peygamber doğan her gün için sadaka verilmesi ge-

⁵⁵ Geniş bilgi için bkz. Nortbourne, Lord, *Modern Dünyada Din*, (Çev. Şehabettin Yalçın), İnsan Yay., İstanbul 1995, s. 71-76. Ayrıca bkz. Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992, s. 38.

⁵⁶ Ronner, Angela S., "Geist ist Ursprung, ist Bedingung, nicht Ergebnis", *The International Journal Logotherapie*, Volulme 6, Nr. 2 Wien 1998, p. 94.

⁵⁷ Bkz. Ebû Dâvûd, Sünnet, 2.

⁵⁸ Buhârî, İman, 7; Müslim, İman, 71.

⁵⁹ Bkz. Ali İmran, 3/103; Hucurat, 49/10; Haşr, 59/9.

⁶⁰ Bkz. Nisa, 4/144; Tevbe, 9/71; Mücadele, 58/22 Müntehine 60/13.

⁶¹ Bkz. Bakara, 2/177; Nisa, 4/36; En'am, 6/151-153; Hüd, 11/112; Nahl, 16/90; Fatur, 35/10; Ahkâf, 46/13; Beled, 90/13-17.

⁶² Bkz. Ali İmran, 3/134; Nûr, 24/22; Şura, 42/43; Tegabün, 64/14.

⁶³ Bkz. İsrâ, 17/37; Furkan, 25/63; Lokman, 31/18-19.

⁶⁴ Bkz. Nisa, 4/58; Maide, 5/8; A'raf, 7/29; Nahl, 16/90; Müntehine, 60/8.

⁶⁵ Bu bağlamda Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Mü'minler birbirlerini sevmekte ve merhamet etmekte bir vücut gibidirler. Vücudun herhangi bir organı rahatsızlandığı zaman, diğer organları da rahatsız olur ve onun için ıstırap çekerler." (Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 65).

rektiğinden bahseder. Sahabe kendilerinde her gün için sadaka verecek imkânlarının bulunmadığını dile getirmesi üzerine o, sadakanın birçok çeşidinin olduğunu bildirir ve sadaka çeşitlerini engelliler için özelleştirerek şu şekilde sıralar: “Görme engelliye rehberlik etmen, işitme ve konuşma engellilerine anlayacakları bir şekilde anlatman; bir ihtiyacı konusunda senden yol göstermeni isteyen kimseye yol göstermen; yardım isteyen kimsenin yardımına koşuşturman; koluna girip güçsüze yardım etmen; konuşmakta güçlük çekenin meramını ifade etmen; bütün bunlar, yapacağın sadaka çeşitlerindedir.”⁶⁶ Başka bir hadiste Hz. Peygamber, yükünü yüklemeye veya aracına binmeye çalışan bir engelliye yardımcı olmayı da⁶⁷ sadaka çeşitlerine ilave eder.

Engellilere yapılacak bu tür yardımların sadaka olduğunu, diğer bir ifade ile Allah’a olan sadakatin bir ifadesi olduğunu belirten Peygamberimiz, herhangi bir görme engellinin yoluna engel olanları kınamış,⁶⁸ onları yoldan saptıranları, kasten yanlış yola yönlendirenleri lanetlilerden saymıştır.⁶⁹ Diğer yandan o, insanların fiziksel nitelikleri nedeniyle aşağılanmalarına da karşı çıkmıştır: Nitekim, bir kölenin annesini dile dolayarak onu ayıplayan meşhur sahâbî Ebû Zerr’i, “Sende hâlâ Câhiliyye (tavrı) var!” diyerek azarlamıştır.⁷⁰

SONUÇ

Dinin engellilik fenomenine yaklaşımını ana hatlarıyla ele alan çalışmamızdaki tüm açıklamaları, sonuç olarak temel bir ana fikir etrafında özetlemek mümkün görünmektedir: Hangi neden ve koşullara bağlı olarak ortaya çıkarsa çıksın engellilik, sadece bireysel bir sorun değil, sosyo-kültürel bütün kurumlarıyla aynı zamanda toplumsal bir sorundur. Her sağlığının potansiyel bir engelli olduğu gerçeğini dikkate aldığımızda, engelliliğin doğurduğu güçlüklerin aşılmasının sadece engelli bireylerin sorunu olmadığı, dolayısıyla bu süreçte toplumsal çabaların da zorunluluk arz ettiği sonucuna varabiliriz. Kuşkusuz bu noktada din özelinde İslam, yukarıda açıklandığı üzere bir yandan teorik açıklamaları ve uygulama örnekleriyle tarafların her birine yönelik bağlayıcı referanslar ortaya koyarken; diğer yandan da, her iki tarafı rahatlatacak zihinsel/ruhsal eşsiz telafi mekanizmaları sunmaktadır. Birçok araştırmanın da gösterdiği gibi ruh-beden bütünlüğünde, sadece biyo-psiko-sosyal imkânlar yetersiz kaldığına göre, bunlara ilave olarak özellikle dinî başa çıkma stratejilerinin de dikkate alınması gerekmektedir.⁷¹ Doğal olarak buradan, modern tedavi sürecinde engellilere sunulan rehabilitasyon hizmetlerinde, öteden beri eksik kalan din bağlamının, hem bilgi, hem de ritüel boyutuyla uygun bir şekilde gündeme taşınması gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.

⁶⁶ İbn Hanbel, V, 168-169.

⁶⁷ Buhârî, Cihad, 72, 128; Müslim, Zekat, 56; İbn Hanbel, II, 350.

⁶⁸ İbn Hanbel, I, 217, 309

⁶⁹ İbn Hanbel, I, 217, 309, 317.

⁷⁰ Buhârî, İman, 22, Edep, 44; İbn Hanbel, V, 161.

⁷¹ Engellilik durumları karşısında gündeme gelebilecek dinî başa çıkma etkinlik ve süreçleri için bkz. Kula, Naci, *Bedensel Engellilik ve Dinî Başa Çıkma*, DEM Yay., İstanbul 2005, s. 61-63. Ayrıca, Ernst, Heiko, “Macht glauben Gesund”, *Psychologie Heute*, 24. Jahrgang, Heft 6, Weinheim 1997, s.21; Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2002, s. 60-61, 157-158; Köse, Ali-Küçükcan, Talip, *Deprem ve Din*, Emre Yay., İstanbul 2006, s. 76-85.

KAYNAKÇA

- Adler, Alfred, *Wozu Leben Wir*, Fischer Taschenbuch Verl. Frankfurt 1994.
- Ak, Gülseren, "Türkiye'de Özürlülük ve Yaygın Toplumsal Rehabilitasyon", *Yeni Türkiye*, S. 39, Ankara 2001.
- Akdemir, Nuran, "Rehabilitasyon Hizmetleri", *Yeni Türkiye*, S. 39, Ankara 2001.
- Aydınlı, Abdullah, "İbn Ümmü Mektum", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. I-XXXIV, Divantaş Yay., İstanbul 1999.
- Bahadır, Abdülkerim, *İnsanın Anlam Arayışı ve Din*, İnsan Yay., İstanbul 2002.
- Baymur, Feriha, *Genel Psikoloji*, 8. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1989.
- Bookman, Michael, *İnsanda Kişiliğin Gelişimi*, (Çev. Hüseyin Başar), Düşünen Adam Yay., İstanbul 1993.
- Böschmeyer, Uwe, *Die Sinnfrage in Psychotherapie und Theologie*, Walter de Gruyter Verl. Berlin- New York 1977.
- Brandt, Gustav A., *Psychologie und Psychopatologie für soziale Berufe*, 11. Auflage, Luchterland Verl., Darmstadt 1979.
- Büyükdüvenci, Sabri, *Varoluşçuluk ve Eğitim*, Form Ofset, Ankara 1994.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, C. I-XVIII, Akçağ Yay., Ankara 2004.
- Carrel, Alexis, *Başarının Sırları*, (Çev. R. Özdek), Yağmur Yayınevi, İstanbul ts.
- Certel, Hüseyin, "Din Psikolojisi Açısından Engelliler ve Din", *Tabula Rasa*, S. 13, Isparta 2005.
- Collange, Christiane, *Die Kunst des Glücks*, Wilhelm Heyne Verl. München 1989.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranış*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1991.
- , *İyi Düşün Doğru Karar Ver*, 5. Baskı, Sistem Yay., İstanbul 1994.
- Çalık, Selma, "Özürlülüğün Ölçülmesinde Metodolojik Yaklaşımlar ve 2002 Türkiye Özürlüler Araştırması", <http://www.ozida.gov.tr/ozveri/ov2/ov2ozurlulugunolcul.htm>, 27.10.2008
- Döndüren, Hamdi, "İslam'ın Engellilere Tanıdığı Kolaylık ve Ruhsatlar", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, DİB Yay., Ankara 2005.
- Efe, Adem, "Engelli Birey ve Ailelerinin Sorunları, Toplumdan Beklentileri ve Din", http://www.sosyalsiyaset.com/documents/engelli_birey_ve_ailelerinin.htm, 10.09.2008.
- "Engelliler ve İslam", <http://www.ruyalim.net/vaazlar/engelliler%20ve%20islam.doc>, 27.10.2008.
- Ernst, Heiko, "Macht glauben Gesund", *Psychologie Heute*, 24. Jahrgang, Heft 6, Weinheim 1997.
- Erul, Bünyamin, "Engelliler İle İlgili Hadislerin Analizi", *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, DİB Yay., Ankara 2005.
- Fromm, Erich, *Erdem ve Mutluluk* (Çev. A. Yörükkan), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1994.
- Geçtan, Engin, "Sevgi Üzerine", *Psikoloji Dergisi*, S. 10, Ankara 1980.
- , Engin, *İnsan Olmak*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993.
- Grom, Bernhard - Schmidt, Josef, *Auf der Suche nach dem Sinn des Lebens*, 4. Auflage, Herderbücherei, Freiburg-Basel-Wien 1979.
- Has, Polat, *İslamiyette ve Hıristiyanlıkta İlim Anlayışı*, TÖV Yay., İzmir 1991.
- Hökelekli, Hayati, *Din Psikolojisi*, TDV Yay., Ankara 2001.
- http://www.diyenet.gov.tr/turkish/o/5_09_8.asp, 27.10.2008.

- <http://www.engellilersitesi.com/haber/308-saglik-engelliler-tarihi.html>, 22.08.2008.
- <http://www.ntvmsnbc.com/news/246180.asp>, 04.11.2008.
- <http://www.ozida.gov.tr/III.ozululersurasibakimhizmetleri/komisyonraporlari/8bakimhizmetmevcutdurum.htm>, 27.10.2008.
- http://www.pozitifengelliler.com/haber_detay.asp?haberID=150, 27.10.2008.
- http://www.tsd.org.tr/index.php?option=com_content&task=view&id=5822&Itemid=3174, 22.08.2008.
- İşcan, Abdulkaki – Arslan, Ahmet – Yıldırım, Ali, “Engelliler, Toplumun Sessiz İnsanları”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001.
- Karagöz, İsmail, “Kur’an’ın Engellilere Bakışı”, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, DİB Yay., Ankara 2005.
- , “Kim Görme Engelli?”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 173, Ankara 2005.
- Kocaömer, Yavuz, “Engelliler Tarihi”, <http://www.engelsizerisim.com/yazilar.php?oku=1&bolum=26&id=334>, 22.08.2008.
- Krech, David – Crutchfield, Richard S., *Sosyal Psikoloji*, (Çev. E. Güngör), İÜEF. Yay., İstanbul 1979.
- Kula, Naci, “Bedenî Özürlü Gençlerin Din Eğitiminde Dikkat Edilmesi Gereken Psikolojik Hususlar”, *Gençlik Dönemi ve Eğitimi*, (Yayına Haz. İ. Kurt-S. A. Tüz), İSAV Yay., İstanbul 2000
- , “Engellilik ve Din”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 161, Ankara 2004.
- , *Bedensel Engellilik ve Dinî Başa Çıkma*, DEM Yay., İstanbul 2005.
- Köse, Ali - Küçükcan, Talip, *Deprem ve Din*, Emre Yay., İstanbul 2006.
- Küçük, Raşit, *Sevgi Medeniyeti*, Rağbet Yay., İstanbul 2007.
- Lauster, Peter, *Der Sinn des Lebens*, 2. Auflage, Econ Verl., Düsseldorf 1989.
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji*, 5. Baskı, İletişim Yay., İstanbul 1992.
- Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş Ders Kitabı*, (Çev. H. Arıcı - I. Savaşır ve diğ.), 5. Baskı, HÜ. Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara 1988.
- Nortbourne, Lord, *Modern Dünyada Din*, (Çev. Şehabettin Yalçın), İnsan Yay., İstanbul 1995.
- Özafşar, Mehmet Emin, , “İslam Kültüründe Engelli Meşhurlar ya da İslam kültüründen İnsan Manzaraları” *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam*, DİB Yay., Ankara 2005.
- Öztürk, Orhan, *Psikanaliz ve Psikoterapi*, 3. Baskı, Bilimsel Tıp Yay., Ankara 1998.
- Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, Remzi Kitabevi, Ankara 1992.
- Peker, Hüseyin, *Din Psikolojisi*, Sönmez Matbaası, Samsun 1993.
- Ronner, Angela S., “Geist ist Ursprung, ist Bedingung, nicht Ergebnis”, *The International Journal Logotherapie*, Volume 6, Nr. 2, Wien 1998.
- Salman, Yüksel, “İslam Dini’nin Engellilere Sağladığı Bazı Kolaylıklar”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001.
- Sancaklı, Saffet, “Hz. Peygamberin Engellilere Karşı Bakış Açısının Tespiti”, <http://www.dinbilimleri.com/dergi/cilt6/sayı2/makale/sancakli.pdf>, 27.10.2008.
- Sarıçam, İbrahim, *Ülkemizde Engelliler Gerçeği ve İslam Sempozyumu*, (Yayına Hazırlayan: İ. Karagöz), DİB Yay., Ankara 2003.
- Yaran, C. Sadık, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yay., Ankara 1997
- Yiğit, Yaşar, “Hz. Peygamberin Engellilere Davranışı”, *Diyanet Aylık Dergi*, S. 132, Ankara 2001.